

ОБРЕДИ, РИТУАЛИ, ПРАЗНИЦИ И РИТУАЛИЗОВАНИ ЈАВНИ СКУПОВИ У БОРУ

Значај културног контекста колективних обреда, празника, светковина, церемонија и њиховог континуитета у друштвеним групама, институцијама и насељеним местима (руралним или урбаним) је очигледно велики и то из више разлога. Они се углавном односе на формалне и садржинске семантичке аспекте ритуализованог понашања учесника или посматрача у наведеним специфичним ситуацијама. Најпре се мора повући јасна граница између, са једне стране, ритуала заснованих на принципима материјалних узрочно-последичних односа (уобичајених радњи световних, односно секуларних ритуала) и, са друге стране, обреда који су засновани на теоријама симболичке асоцијације и присуства светог. У културној историји Бора приметне су својеврсне трансформације у погледу представљања (у јавности, последњих година двадесетог века) оваквих симболичких акција, и то пре свега у смислу тенденциозног позивања на одређене „традиције“, нпр. у смислу злоупотребе снажних националних симбола у одређене сврхе. То су опште карактеристике и процеси (у свету, али је најизраженији у Балканским земљама које су процесу транзиције) новијег порекла, од 17. века), наменски установљени ради доминације и ширења одређене друштвене групе или институције, познати као конструисање или измишљање традиције. Савремени приступи традицији допуштају

истовремено присуство константних и варијабилних елемената у оквирима појединих традиција, али је ипак њено одређење и основна карактеристика – устаљеност праксе кроз непосредно понављање у одређеним временским периодима као и њена симболичка природа. Неопходно је, дакле, направити разлику (уколико је то могуће) између старих и нових, конструисаних традиција, и оних које су право оличење националног, етничког, верског или неког институционалног идентитета. У случају града Бора, фактори који утичу на овакве облике социјалног понашања су саме карактеристике нашег социокултурног система и специфичног спољашњег окружења (природна средина, природна богатства, миграције, утицај власти и идеологија, модернизација, итд.) у историјској перспективи. Детерминисаност оваквих облика понашања огледа се у специфичним културно-историјским условима: рурално-урбаног континуума, специфичног облика друштвено-економске формације (колонијалне управе), различитих државних уређења, политичких опредељења итд.

Први километар

У овом раду покушаћемо да дамо један дијахрони приказ прослава, колективних обреда, церемонија и важнијих ритуализованих

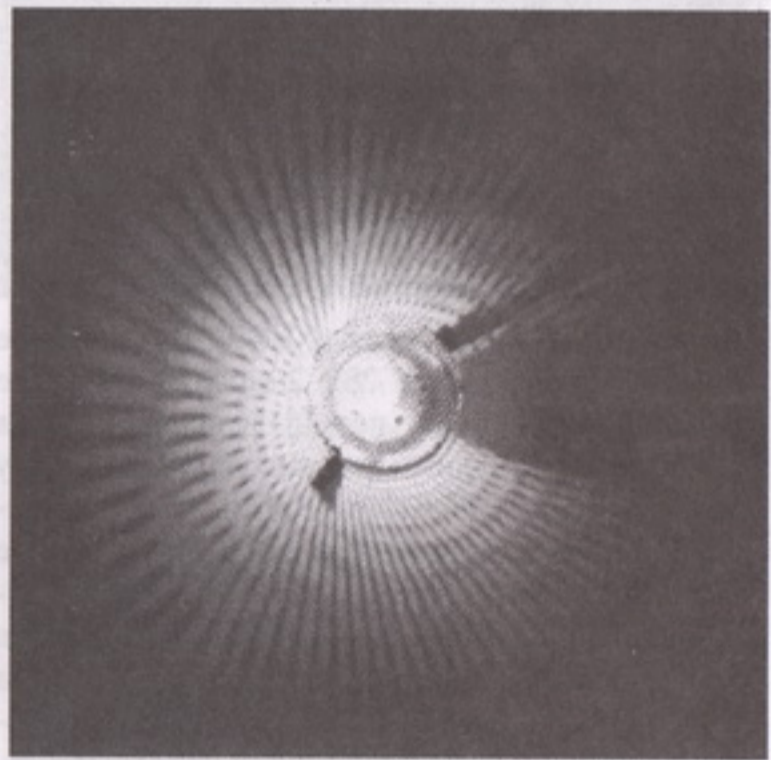
јавних скупова у нашем граду, наравно у складу са могућностима и скромним избором посредних извора (узгред, о овој проблематици не постоји систематизована грађа). О селу Бор нема довољно података, али кроз један сажет историјски приказ борске православне црквене заједнице могу се уочити форме такве врсте друштвеног понашања, а из коментара и утисака који су остали забележени у Летопису Борске Парохије и Цркве (чија се копија чува у фонду Завичајног одељења Народне библиотеке Бор) могу се извући вредни подаци о том времену. Село Бор припадало је Злотској цркви све до 1860. г. када је саграђена црква у Слатини, а налазило се у окриљу Брестовачке парохије, где је постојала мала капела (која је усред изливања Брестовачке реке уништена крајем деветнаестог века) у којој су се обављала венчања, док се служба обављала у Слатинској и Злотској цркви. Двадесет трећег априла 1912. г. освешћена је Црква св. великомученика Георгија у Бору, не баш на радост мештана који су по речима летописца, свештеника Андреје Ђорђевића, показивали „религиозну индиферентност“. Већина народних обичаја и обреда обављала се у виду ритуалних радњи које су везане за култ мртвих (посмртне обичаје) и обичаје који су се одвијали у приватном простору и породичном окружењу из животног или годишњег циклуса. „[...] Тако, на пример, о великим и најрадоснијим Хришћанским празницима, он (народ, прим. Д. С.) уместо да жури радосно у Цркву, воли да остане кући да одаје помене својим умрлим, да пали свеће и дели подушја и да плаче. Због тога о великим Хришћанским празницима када се све радује, као о Божићу или Ускрсу, села Бор и Брестовац са кукњавом која се разлеже по кућама, дају изглед места која је снашла нека велика несрећа [...] Осим тога што народ у Бору и Брестовцу никад не зове свештеника да му сече колач о крсном имену нити му доноси у Цркву колач да му га сече нити пак о своме крсном имену посећује Цркву. Он само тражи да му свештеник дође у кућу ради водоосвећења у очи славе [...] о крсном имену и при погребима народ овдашњи не вари кољиво. О крсном имену он само посипа колач са житом, па после сам сече колач [...]“. Ово је, наравно,

субјективно виђење преломљено кроз призму личних и професионалних интересовања, коментара и виђења летописца, пароха борског А. Ђорђевића. Посебан значај Летопис има као посредни, секундарни извор, који садржи богате описе нарави, обичаја, навика мештана и значајних догађаја, али и свакодневице у Бору од 1925. до 1968. г. У њему су остали забележени многобројни подаци о колективним сеоским обредима, јавним скуповима, освећењима споменика и јавних установа, церемонијама, прославама итд. На преображај села у индустријски центар, поред природних богатстава и Француске колонијалне управе, који су као основни узрочници омогућили убрзан раст броја радника и становништва, такође је утицало и стварање чаршије (трговачко-занатлијског дела вароши) у којој се постепено формира грађански слој и организује јавни живот. Улога цркве у јавном животу и брига тадашњег пароха борског о духовном стању народа била је велика и једнострана. Наиме, он, поред свих напора и непријатности (неузвраћене пажње локалних власти) које доживљава обављајући своје дужности, ипак активно учествује у јавном животу и организовању црквене славе (Св. великомученика Георгија), заветине (Борске сеоске славе, Св. Илије), рударске славе (Св. великомученика Прокопија), канонизованих календарских црквених празника, литија, дочека Патријарха и Епископа, прослава државних празника, комеморација итд. Тако је нпр. 8. јуна 1922. г. организована прослава краљевог венчања, била је то „[...] пријатна и побожна слава у Цркви која је била дупке пуна радника и ђака из околних села...“, после које је свештеник одржао говор. Радничка рударска слава Св. Прокопије прослављана је званично у континуитету до краја Другог светског рата. Том приликом тадашњи епископ тимочки Емилијан по први пут је дошао у канонску посету борској цркви и осветио је споменик палим борцима од 1912. до 1918. „Црквена литија је кренула са многобројним народом од станице ка цркви. Уз брујање три црквена звона и уз певање руског хора литија са његовим просвештенством ушла је у Цркву праћена народом [...] Овог дана је до у увече трајало народно весеље уз свирку војне музике. Ипак,

свечаност освећења споменика палим ратницима Бора је у сваком погледу јединствена, те се достојно указало поштовање и пијетет према палим борцима за народну нам слободу и уједињење. Њима нека је слава и вечна памјат!“ Десетогодишњица уједињења Срба, Хрвата и Словенаца 1. 12. 1928. године прослављена је „најсвечаније“. У цркви је организовано благодарење уз пратњу руског хора. Затим се славило уз музику и народну закуску, у свечано окићеном хотелу “Весели рудар”. Увече је одржано предавање пароха борских и биоскопска представа.

Као заветина села Бор празнован је Свети пророк Илија, уз активно учешће локалних власти и Француског друштва Борских рудника. „После службе Божије било је око Црквене ограде на плацу, који је од општине признат за црквену својину и убаштињен, – народно весеље које је трајало до дубоке ноћи. Ранијих година народно саборисање о Светом Илији обављало се је пред општинском зградом у селу...“. Храмовна слава Борске цркве Св. великомученик Георгије (она је саграђена и освећена 1912. г. и касније због потреба рудника порушена, али је и одмах саграђена нова црква) такође је свечано прослављана, о чему постоје многобројни подаци у Летопису који се односе на организацију, дародавце и учеснике у обреду. Двадесет другог септембра 1934. летописац бележи један „радостан историјски догађај за Бор: [...] тог дана у суботу у 10 1/2 часова пре подне учинио је званичну посету Бору и борској Црквеној општини Његова Светост Патријарх Српски Господин Варнава, праћен од архијереја Њег. Преосв. Епископом Тимочким Господ. Емилијаном, Њег. Преосв. Епископом Нишким Господ. Јованом, Њег. Преосв. Епископом Охридско-Битољским Господ. Николајем...“ Приликом овог свечаног догађаја у Бору су организовани прикладни програми уређења јавних простора и сусрети са значајним личностима из јавног и политичког живота. За период од отварања рудника до 50-их година двадесетог века карактеристично је активно учешће верских институција у јавном и културном животу Бора. Сви празници из годишњег циклуса православног календара прослављани су уз свечана богослужења и

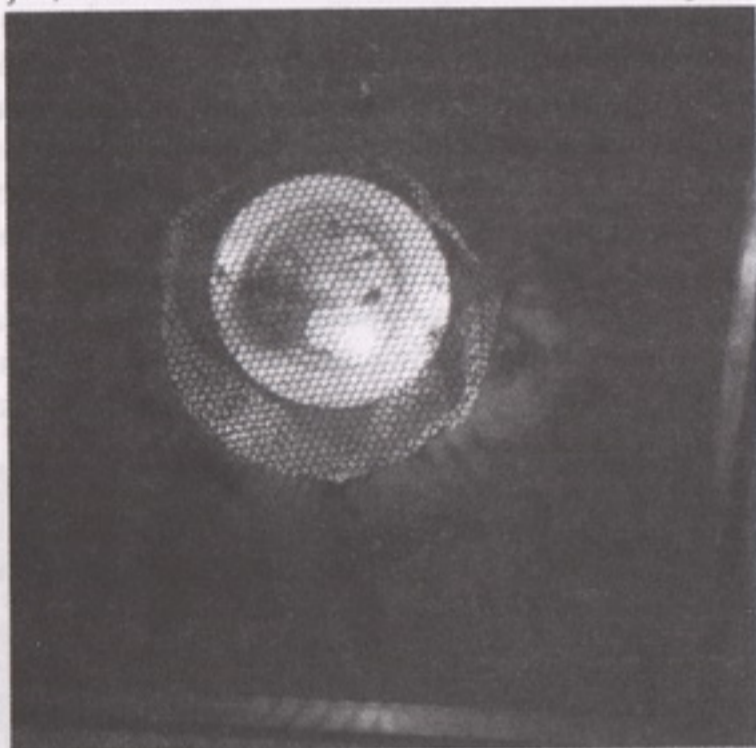
литије (обредне поворке које су имале прецизно конципирану структуру и просторно кретање). Поред таквог облика обредне праксе у поменутом извору забележена су и многобројна освећења јавних установа, прослављања државних празника, годишњица, рођендана, церемонијалних дочека, као и навике и обичаји мештана. Верски празници и церемоније у којима учествује црква супротстављају се свакодневици по своме карактеру и присуству светог, али и етичким интегративним и симболичким функцијама, што за последицу има тенденцију освећења свих сегмената профаног живота. Свети ритуали (у народној религији) су по своме карактеру упућени на циклично схватање времена и обнављања природних животних активности, који су у непосредном контакту за примордијалним временом и оностраним светом односно са космичким трајањем које је вечно понављање и вечни повратак. Идеја о таквом цикличном схватању времена је превазиђена хришћанством дајући, нову оцену вредности историјског времена. Отелотворењем Бога

преузета је историјски условљена људска егзистенција, време бива посвећено Христом али и материја (дакле и простор) која је такође сакрализована у концепту времена које има свој почетак (рођењем Христа) и свој ток до краја времена. Дакле, таква историја представља један вид теофаније.

Други километар

Јавни живот цркве нагло је и насилно прекинут секуларизацијом народа од Цркве после Другог светског рата. По завршетку рата опљачкан је парохијски дом у Бору, у ноћи између 21. и 22. јуна 1947. године. Свештеник борски Милорад М. Стојановић је, после неколико покушаја и захтева да се открију провалници, од стране локалних власти притворен у КПЗ у Нишу. Поменути свештеник бележи у Летопису: „У име Оца, Сина и Светога Животворног Духа, милошћу Свете Тројице наставља се писање овог Летописа цркве

Борске. Јуна 4. (четвртог) 1949. г. ухапшен је парох Борски и дана 28 / 29. септембра исте године осуђен је на пет (5) година лишења слободе с принудним радом. На издржавању казне провео је до 10 јан. 1951. г., када је амнестиран. По изласку из КПЗ у Нишу где је казну издржавао, вратио се опет на стару дужност.“ Унутрашња државна политика је од 50-их година забранила јавно вршење обреда ван православних храмова, тако да су православни обреди били ограничени на саму цркву, (не може запазити да је у том степену строгости примењивано за друге вероисповести у тадашњој Југославији). За послератни период карактеристични су световни или секуларни ритуали, који су грубо наметнути овдашњем становништву. Сетимо се само чињенице да је већину становништва сачињавао слој радни-

ка-сељака који, било да су из ових крајева, било да су у питању досељеници, ипак бивају везани за сеоску културу и традицију као основе њихових навика, световног и религијског живота. Неадекватна и груба, али лукаво смишљена реализација (индоктринација) и примена секуларних ритуала, церемонија и празника била је повезана са једном разрађеном идеологијом (државни празници, параде, комеморације итд.) и култом личности (преношење штафета, слетови, култови револуционара-мученика). Намерна трансформација и индоктринација свести, која је вршена таквим облицима ритуализованог понашања, имала је за последицу операционализовану ефикасност у социопсихолошким ефектима које осећамо и данас (преношење модела култа личности, поданички менталитет, униформност мишљења...). Њихови снажни симболи понекад разбуктавају страсти, али су понекад и пуке политичке формалности, што је последица комуникативног и психолошког утицаја. Комунистички преврат и револуција намећу систем празника да би одржавали сталну младост принципа којима се инспиришу (Е. Диркем), али се они често неконтролисано претварају у баханалије (што је један од основних критеријума оцене успешности празника). Алфред Симон овакав систем политичких идеологија и ритуала назива „педагогијом страха“ и у свом тексту „Празник и политика“ примећује да „револуција дели ритуализоване похвале и покуде, свечано обележава смрт хероја и жигосе живот тирана, свечаним уписивањем утврђује поделу између добрих и злих. Од тог тренутка празник постаје чисто оруђе моралне проповеди и идеологије, кротка машинерија која се може монтирати и демонтирати...“ („Култура“, 73-74-75 / 1986).

Трећи километар

Крајем 80-их и почетком 90-их долази до појаве нових националних, културних и политичких покрета. Ћутањем је одобрено прослављање Бадње вечери уз присуство народа у порти Борске цркве. За овај период карактеристична је употреба традиције у стварању веома снажних националних и политичких

симбола који су коришћени као класно страначки, национални или комбиновани. Тенденција партиципације политике у религијским обредима (нпр. јавна честитања тада актуелних политичара на власти) биле су формалности којима се исказивала благонаклоност власти према религији са практичним политичким циљевима. Медији су у таквим ситуацијама представљали моћну машину која покрива лица политичара маскама и државу обескорењеним национализмом: „Прва детаљна медијска покривања Савиндана и Ускрса почетком деведесетих година примери су вешто упућених политичких порука јавности, уз помоћ којих се инспираторима новог приступа приписују заслуге за враћање националног достојанства Србима и толерантан однос према цркви.“ (Слободан Наумовић, „Устај сељо, устај роде: симболика сељаштва и политичка комуникација у новијој историји Срба“, у часопису „Гласник за друштвену историју“, година 2, број 1). На локалном плану у нашем граду појављује се један нови аспект у православном обреду и прослављању важних празника – учешће свештеника у локалним мас-медијима (радио-емисија „Глас православља“, штампање „Пастирског писма“, као и фељтони у рубрици „Глас православља“, који излазе недељом у „Борским огласима“). Буђење после 40 година духовне декаденције у граду било је праћено мамурлуком и различитим реакцијама, углавном некритичким лаичким коментарима, лоше прикривеном незаинтересованошћу за ту сферу живота локалних новинара (сем у политичке сврхе), који делују преко својих медија, што је само продужавало живот аждаји. Несразмерна партиципација политичких партија у власти изазива реакцију опозиционих политичких партија. Године 1996. дифузија незадовољства у Србији имала је смер кретања од центра ка периферији. Тако се на наш град преноси модел политичких протеста који је једна од форми ритуализованих јавних скупова. Организују се акције на платоу испред Дома културе, који има своју просторну семантику и изражено симболичко значење у урбаној и културној структури Бора. Протестима је покушано скретање пажње јавности на једно другачије мишљење, које се испо-

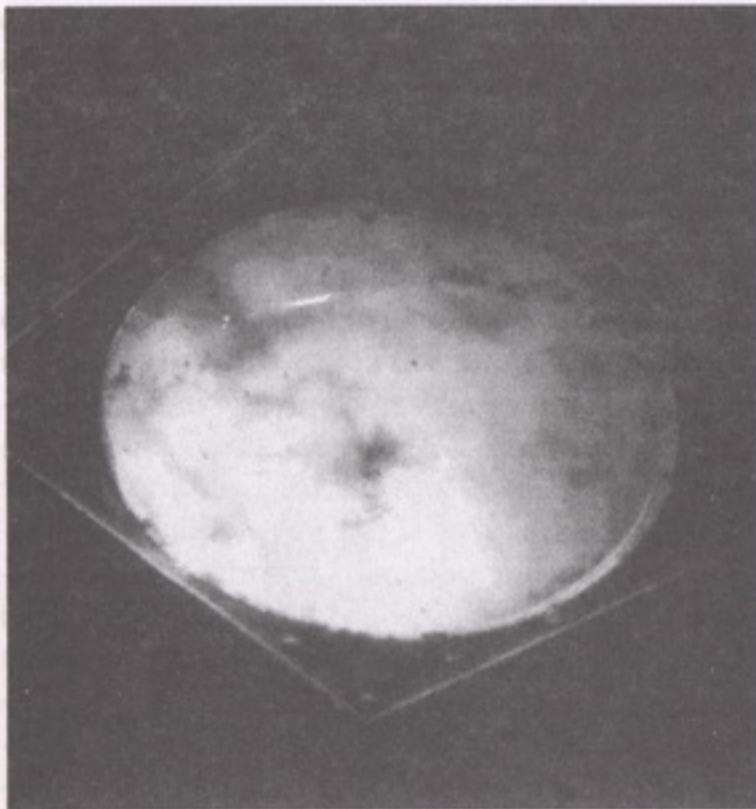
љавало у одређеним симболичким акцијама (нпр. кретање групе људи у замишљеном затворском кругу итд.), транспарентним порукама и говорима опозиционих политичара. Ови протести нису били масовно посећени услед неискуства у организацији, и што је још важније – сталним притисцима државних органа бивају маргинализовани (и поред тога што су се одвијали у центру града). Масовни политички протести су нешто успешније организовани 2000. године и имали су прецизније одређену структуру, организацију, програм и, што је важније, изражавали су опште незадовољство грађана тако да је успело преношење модела протеста који је био примењиван протеклих година у већим градовима Србије (са успехом у Бугарској 1989. г.). Ова протестна окупљања имала су облик изражавања и регулисања друштвених односа кроз различите акције које су имале једноставно и лако читљиво значење. Илустративно ћу узети један пример који је био примењиван у таквим ситуацијама, који је обележио протеклу деценију. То је симболична протестна акција – *шећња* или “поход”, за коју Радост Иванова (у тексту “Пут ка демократији: просторне димензије масовних политичких протеста у Бугарској”) даје тумачење по којем он (поход) није пуко прелажење са једног места на друго место, већ чин који има посебну семантику: „Пункт окупљања или почетак похода на пример, увек је постављен у свом познатом блиском простору. Крајња тачка – то је далеки непознат, туђи простор, који треба да буде преузет и ‘освојен’, јер је то и циљ похода“.

Ворих (имагинација краја)

Простор је освојен. Друштвени и политички услови су, у ситуацији у којој се тренутно налазимо, измењени. Враћамо се општој традицији, вери, обредима који освећују наш простор и време, на начин који је примерен и сачуван у окриљу Православне цркве. Али, да ли смо свесни разлике која постоји између опште и локалне традиције? Оне се разликују у једној значајнијој мери: по критеријумима, схватању и представљању историјске стварности. „Општа се користи као фабула за

одређена усмена, прозна и поетска обликовања садржаја, оно што не подлеже верификацији одговарајуће средине... односно када постаје 'уметничка истина'... Локална традиција верификована је од стране становника дотичног насеља или одређене заједнице у облику „чувања истине“ о савременим важним догађајима (о „реалности“). (в. у „Гласнику Етнографског института“, САНУ, књ. XLIII, Бгд. 1994. г., П. Влаховић „Традиција у Српском савременом народном животу“).

Да ли ми поседујемо нешто што се назива друштвени идентитет и завичај, или смо ту где

јесмо због експлоатисања природних богатстава? Да ли је још увек присутан дух привремености који је карактерисао Бор као колонијално насеље? Процес је у току, а ми се налазимо у ситуацији јахача на канти за угаљ (једне од Кафкиних кратких прича). Да ли ће власт, енергенти и природна средина (и њена богатства) овог поднебља у одређеном смислу, детерминисати наше празнике, обреде и славља, као што је то био случај до сада? Наравно. Сви сегменти наших живота одређују, у неку руку, то шта (односи се на секуларне ритуале) и како прослављамо, празнујемо нерадом и покушавамо да обележимо у нашем трајању и на нашем простору, бежећи од свакодневице. Сведоци смо процеса који ћемо условно и хипотетички назвати митом о Вечном повратку

у политичком контексту Војих-а. *Изнова* се појављује тежња да се вратимо на неки *нови* почетак. Да кренемо од нуле или „да дижемо земљу из пепела“ (непознати политички комесар почетком педесетих година двадесетог века, негде у Србији). Да ли смо спремни, и да ли тако лако заборављамо (као што је то случај био до сада)? Процес сазревања или, у социопсихолошком смислу, формирања нашег друштвеног идентитета или свести, кроз које је град прошао (отприлике као што је приказано у циклусу графика Ђ. А. Куна „Бакар и крв“ – народ који напорно ради у соц-реалистичком стилу) и кроз који пролази, *не може* заборавити, већ он сам сачињава наш идентитет и нашу свесност (да смо – *да ли смо?* – припадници одређене друштвене групе). Традиционални идентитет је скуп свих вредности, веровања, пракси, институција и предмета материјалне културе, који су у поседу једне друштвене групе, а помоћу којих она одржава везу са прошлошћу и тиме се супротставља формирању модерног идентитета. Традиционални идентитет се налази у међузависном односу двају фактора: карактеристика социокултурног система и карактеристика његовог спољашњег окружења (особености природне средине и глобалног система на нивоу региона и државе). За Бор се слободно може рећи да је за време француске колонијалне управе, нешто касније и у условима самоуправног социјализма (али у другачијем смислу, са несврстанима), пратио трендове, иновације у култури и модернизацију у складу са карактеристикама европске културе и глобалног система. Данас, сходно томе, имамо ситуацију лако читљивих слојева конструисаних традиција и традиције која има континуитет у правом смислу речи (што је најочљивије на примеру прослављања прво сеоске славе Св. Илије, дана ослобођења 3. октобра, и од скора уведене градске славе која је и храмовна слава Борске Цркве, Св. великомученика Георгија), које ће, надамо се, ишчитавати будуће генерације Борана, не изузимајући и културни контекст у коме се сада налазимо.

Драган Стојменовић